

керек. Әрине, автор тарапынан қанын тамыза отырып сол кезең шындығын суреттейтін натуралистік суреттеулер де аз емес. Мысалы, ауылды еріксіз көшірген жылдардағы суреттерде автор тарихтың шындығын беруге тырысқан.

«Айтқандай-ақ, құмдағы елді жаппай көшіру басталды да кетті бір күнде. Бұлардан барасың ба, бармайсың ба» деп келісім сұрап жатқан ешкім жоқ. Түстері суық өңкей әскери адамдар келді де, картузы жылтыраған біреуі бүйірі тоқ сүрік қара планшеттен жалбыраған қағаздарын алып «12-ый разрез, населенный пункт «Умтыл» - Казталовка, Каруба» деп әлде бұйрық, әлде өкім бірденені оқыды. Сондақ соң оң қолы шолтаң етіп «Тиендер» дегендей белгі берді қасындағыларға. Болды. Көрген-баққандары сол, көшіріп жіберді әй-пайға қаратпай»[2,90]. Деректі прозаның баяндауында тарихи деректілік сақталуы заңдылық болғанымен, автор тарапынан суреттеулер романның эмоционалды қабатын күшейте түскен.

Қорытынды. Әдебиетті туғызушы қаламгерлер де өзі нысанға алған тақырыптың дәуір тынысын, яғни «әдебиет тарихын зерттеу барысында тарихшылық принципің ұстанып отыру – бірден-бір шарт. Бұл дегеніміз, әрбір әдебиет қайраткеріне, дәуірге баға бергенде, сол дәуірдің аясында, өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып барып бағалау болмақ» [3] деген пікірді ескерсек, жазушы Д.Мұштанова осындай трагедиялы тарихи кезең тынысын сезіне отырып, ауыл тарихындағы кішкентай (кішкентай болса да, тағылымды ғұмырлардың үлгі-өнегесін) аңтаңдақ тақырыпты тереңдікпен ашып, егемен елдің тұғырлы биігінде ашық әрі батыл түрде қуаныш пен қайғыны жылдар бойы жүрегінде сақтап, жылдар бойы арқалап келген үш ана жүрегіннің астарындағы мұнның жеке басынан емес, барша халыққа ортақ өткен трагедиялы тарихымен ортақтастырады. Сондай-ақ «Аңыз болған абысындар» хикаятында үш ананың арасындағы өлім ғана ажыратқан, сый-құрмет, ата-бабалар дәстүрінің құндылықтары биік адамгершілік деңгейінде де әдемі өрілген этноағалымдық сипатымен құнды әрі бүгінгі қоғам тәрбиесі үшін де маңызды туынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бейсенғали З., Манкеева Ж. Қазақ филологиясы: егіз негіз // Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 352 б.
- 2 Мұштанова Д.Ф. Аңыз болған абысындар. Орал, «Гүлім» баспаханасы, 2018. – 144 бет.
- 3 Ысқақұлы Д. Рухани толғамдар: Зерттеулер. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС; Дәстүр, 2015. - 404 б.

References:

1. Beisenǵali Z., Mankeeva J. Qazaq filologiasy: egiz negiz // Ǵylymi maqalalar jinaǵy. – Almaty: «Arys» baspasy, 2010. – 352 b.
2. Múshtanova D.Ǵ. Aıyz bolǵan abysyndar. Oral, «Gúlim» baspahanasy, 2018. – 144 bet.
3. Ysqaqúly D. Ruhani tolǵamdar: Zertteuler. – Almaty: «Qaratau KB» JŞS; Dástür, 2015. - 404 b.

МРНТИ 17.82.31

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.43>

Ақыш Н. Б.,¹ Жетекова Г. Ж.²

¹ М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ТАРИХИ ТҮЛҒАНЫҢ ТОЛЫСҚАН ШАҒЫН БЕЙНЕЛЕУДІҢ КӨРКЕМ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа

Мақалада өнегелі тұлғалар образын жасап жүрген жауынгер жазушы Сәуірбек Бақбергеннің «Ақ боз атты ару» романы қарастырылған. Жазушының аталған романы арқылы қалың оқырман қауым ағартушы, этнограф, тарихшы Шоқан Уәлихановтың өмірінің соңғы жылдарымен таныса алады. Романда Шоқан Уәлихановтың бейнесі әр қырынан ашыла түсіп, бас кейіпкерден бөлек бояуы қанық, нанымды, кесек бітімді тарихи образдар да жасалған. Шығарманың жағымды ерекшелігі - әдеби тіл байлығының анағұрлым айқын көрінісінде. Мақалада романның әр бөлігінің ерекшеліктері айқындалып, жазушылардың жас буынына үлгі бола алатын шешендік сөздердің тірі үлгісі сияқты жарқын өрнектер талданады. Ажары ашық, бейнелі тіркестерге халық тілінің ұнасымды сипаттарына лайықты бояуларымен көрініс табатын жерлері арқылы нақты мысалдар келтіріледі. Роман беттерінен байқалғандай баяндаулар жиі ұшырағанымен, олар құрғақ емес, керісінше жатық та суретті. Туындының мәнді ерекшелігінің бірі- ұлттық тәуелсіздік мәселесі де қозғалған.

Түйін сөздер: тарихи тұлға, образ, жиынтық бейне, тарихи жағдай, эстетика, хронология

Akysh N.,¹ Zhetekova G.²

¹M. O. Auevov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan

²Kazakh national pedagogical university named after Abay,
Almaty, Kazakhstan

ARTISTIC TRANSFORMATION OF A MATURE IMAGE OF A HISTORICAL PERSON

Abstract

The article considers the novel "AK Boz Atta Aru" by the warrior-writer Saurbek Bakbergenov, who creates the image of moral personalities. According to this novel by the writer, the General public will be able to get acquainted with the last years of the life of the educator, ethnographer, and historian Shokan Ualikhanov. The novel reveals the image of Chokan Valikhanov from different sides, in addition to the main character, bright, convincing, historical images are created.

A positive feature of the work is a more vivid expression of the richness of the literary language. The article reveals the features of each part of the novel, analyzes vivid expressions, such as a living example of oratory, which can serve as a model for the younger generation of writers, and provides specific examples where vivid figurative expressions worthy of the colors of the moral character of the national language. One of the essential features of the work is the problem of national independence.

Keywords: historical personality, image, aggregate image, historical situation, aesthetics, chronology

Акыш Н.Б.,¹ Жетекова Г. Ж.²

¹Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова,
Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЗРЕЛОГО ОБРАЗА ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается роман «Ақ боз атты ару» война-писателя Сауирбека Бакбергенова, создающего образ нравственных личностей. В данном романе писателя широкая публика сможет познакомиться с последними годами жизни просветителя, этнографа, историка Чокана Валиханова. В романе раскрывается образ Чокана Валиханова с разных сторон, помимо главного героя созданы яркие, убедительные, исторические образы. Положительная особенность произведения – более яркое выражение богатства литературного языка. В статье раскрываются особенности каждой части романа, анализируются живые образцы ораторского мастерства, которые могут служить образцом для молодого поколения писателей, приводятся конкретные примеры, яркие образные выражения, достойные красок нравственного характера народного языка. Одной из существенных особенностей произведения является проблема национальной независимости.

Ключевые слова: историческая личность, образ, совокупный образ, историческая ситуация, эстетика, хронология и т.д.

Кіріспе. Кез келген көркем әдебиет туындысы туралы пікір айту үшін белгілі бір шарттардың болатыны белгілі. Соның бірі – пікір айтушы адамның зерттеу нысанын мейілінше жақсы білуге тиіс екендігі. С.Бакбергеновтің «Ақ боз атты ару» романын талдауға кіріспестен бұрын нақ осы шарттың өз бойымыздан тұтас табыла қоймаса да, халқымыздың қадірменді перзенті Ш.Уәлиханов туралы көзикарақты кез-келген қазақ оқырманының қандай мөлшерде болсын ептеп хабардар болатыны даусыз.

Сондықтан осы роман төңірегінде қазір айтылуға тиісті пікірлердің барлығын біліктілік пен білімдарлықтың көрінісіндей үзілді-кесілді қабылдай беруге болмайды. Мақтау мен міндеттеудің, талдау мен тамсанудың артық кем тұстарының кездесуі әбден мүмкін. Әзірше біздің үлесімізге тигені – қарапайым оқырман ретінде өз ойымызды ғана білдіру.

Қазақстан жазушыларының анықтамалығында жазылғанындай, жалпы прозашы С.Бакбергеновтің «Басты ейіпкерлері – Дина Нұрпейісова, Нұрмолда Алдабергенов, Кенен Әзірбаев, Шоқан Уәлиханов тәрізді тарихи тұлғалар» [1,102].

Әдістемесі. Әдебиетте де, өнерде де жасалуы оңайшылыққа түспейтін қиын ерекше тарихи тұлғалардың бірі – Ш.Уәлиханов. Ол неге қиын деген мәселеге бұл жерде тәптіштей жауап беріп жатудың өзі артық деп ойлаймыз. Өйткені С.Мұқановтың атақты «Аққан жұлдыз» трилогиясы, «Шоқан Уәлиханов» пьесасы, осы Сәуірбек Бакбергеновтің өзінің «Мен сізді сүйемін», «Қоянқөзге құлаған жұлдыз» атты кітаптары, «Қазақфильм» киностудиясы түсірген «Оның уақыты келеді» және А.Әшімов түсірген төрт сериялы көркем фильмдері Шоқан жөніндегі көркем туындылардың ең елеулілері ғана.

Әрине, әр жанрдағы осындай шығармалар дүниеге келіп, көпшілік игілігіне айналғаннан кейін, Шоқан тақырыбына қайта айналып соғу кез-келген автордан жауапкершілікті, ізденімпаздықты және батылдықты талап етері сөзсіз. Жүрегінің түгі, қаламының қарымы ғана бар жазушы осындай тәуекелдің ісіне бара алар еді деп ойлаймыз. Материалды жақсы білгеннің өзінде Шоқан тәрізді алып тұлғаның бейнесін көркем шығармада келісті етіп сомдап беру кез-келген қалам иесінің қолына келе бермес те. Мысалы, кейінгі буын жазушыларының өкілдері нақ осындай әрекетке белді буып тәуекел етіп жатқандары байқалмайды.

Бұл романды талдар алдында, міне, осындай ерекшеліктерді еріксіз ескеріп, кейбір жекелеген шарттармен санасып отыруға тура келетінін білгеніміз абзал.

Шоқан өмірінің маңызды кезеңдерін көрсетуге арналған туындылардың бірі – С.Бақбергеновтің «Ақ боз атты ару» романы. Нақтырақ айтқанда, оның оқиғасы 1864-1865 жылдар аралығын, ұлы тұлғаның соңғы екі жылын қамтиды. Шегіністер арқылы өткен өмірінің кейбір кезеңдеріне ішінара жасалған шолулар Шоқан бейнесін әр қырынан аша түскен. Яғни, автор әбден кемелденген, іштей жетілген, толысқан шақтағы Шоқанның жан дүниесін, адамдық-азаматтық бет-бейнесін ашып көрсетуді мұрат тұтқан. Әдебиеттанушы Т.Тебегенов айтқандай, «Халық даналығы – ұрпақтардың мінез-құлық қасиеттерінің әділ төрешісі» [2,130] екендігі осы романның көркемдік кредоларының бірі.

Біздің байқауымызша, жазушы бүкіл болмыс-бітімі күрделі халық перзентінің өзге жағынан гөрі нақ осы сипаттарына баса назар аударып отырған. Жан-жақты ғалым, публицист, патша армиясының офицері, қазақтың ақ сүйегі сынды төре тұқымы, ойшыл, суретші азаматтың өзге қырлары да романда ішін-ара көрсетіліп отырғанымен, оқырманды алдымен тәнті ететін – бәрібір оның адамгершілік қасиеттері. Ал бұндай ұғымның ішіне көп нәрсені сыйғызуға болмайтынын дәлелдеп жатудың тағы да қажеті жоқ.

Түйіп-түйіп ықшамдай жеткізгенде, роман фабуласын құрайтын негізгі оқиғалар – Достоевский-Шоқан достығы, Шоқанның Петербургте болуы, Черняев отрядына қосылуы, Жетісу жеріндегі байырғы тұрғындармен байланысы, Тезек төренің ауылында өткізген айлары. Шоқан өмірінің соңғы жылдарындағы осы кезеңдердің қай-қайсысы да маңызды. Олардың бәрі тұтасып, біріге келіп, Уәлиханов шын мәнінде қандай адам болған, қазақ халқының тарихындағы оның орыны қандай деген негізгі сұрауға жауап беретінін кітап авторы жақсы аңғарған. Әр кезеңге белгілі бір мөлшерде авторлық екпін түсіре отырып баяндау арқылы автор қазақ тарихының жекелеген кезеңдерінен хабар беріп кетеді.

Осы арада профессор Ш.Елеуеновтің «Кеңес кезіндегі тарих деп жүргеніміз мөлшері пышақтың қырындай оқулыққа сыйып кететін бірдеңе болса, енді қазір ауыз толтырып айтарлық салмақты, салалы ғылым саласына айналып отыр» [3, 208] тұжырымдамасы еске түседі.

Шоқан-Достоевский достығы туралы С.Бақбергенов бұрын да жазған. Сондықтан, романның алғашқы беттеріндегі тараулар мазмұны өз кезіндегі оқырманға бәлендей таңсық бола қоймаса керек-ті. Бірақ бүгінгі оқырман қайтадан қарап, шығарманың тарихи-әлеуметтік мазмұнын тереңірек түйсінуі тиіс. Бұл жерде біз білімді де терең интеллект иесі болып көрінуімен бірге Шоқанның достыққа, адамгершілікке берік жан екені де ашық аңғарылып қалады. Достардың бір-біріне құрметпен қарап, ықыласпен сыйласатын, сырласатын сәттеріне шын көңілден иланып отырарсыз, оларды толғандырған, қиналған замана мәселелері халық тарихына үңіле білетін көзіқарақты оқырманды да бей-жай қалдырмайды.

Россияның мәдени-әкімшілік ортасынан шалғайда, меніреу аймақ болып есептелінген қазақ сахарасының бір шетінде аз уақытқа ғана кездесіп, сыр ашысып жүрген достардың диалогтарындағы қозғайтын проблемалар, қинайтын жайттар замана тынысынан анық хабар береді. Шоқанның ғана емес, ұлы орыс жазушысының да шағын штрихтармен тәп-тәуір көрініп қалып отыратын адамгершілік бет-пішіні, жан дүниесі. Осы жерде автордың бас кейіпкер Шоқанмен бірге Достоевский бейнесін ашуға да еріксіз күш салуға тура келуі заңды. Ойшыл да байсалды жазушы күрескер, творчество иесі болуымен бірге күліп, қайғырып, қуана білетін кәдімгі адам, таза махаббат иесі. Оның Мария Димитриевнаға деген сүйіспеншілік сезіміне тәнті болған азғана адамның бірі, әрине, Шоқан. Айтулы талант әрі үлкен жүрек иесінің мейірбандылығы, рухани мықтылығы оған айрықша әсер еткені сөзсіз.

Осы екі ұлы адамның ара-қатынасы, достық байланыстары екеуінің диалогтары арқылы ғана беріледі. Олардың достығын маңайында жүрген өзге адамдардың көзқарастары арқылы көрсетіліп жатса, романдағы осы линия тіпті ширай түсер еді, бұдан гөрі де қызықты болар еді деп ойлаймыз. Бұл арада автордың шұбалаңқылықтан қашып, достықты екеуара диалогтар арқылы ғана берумен шектелетінін байқау қиын емес. Өйткені Достоевский-Шоқан қарым-қатынасын, төңірегін талдай көрсету, жеке көлемді туындының жүгі ғой.

Ал романдағы кейіпкер өмірінің келесі бөлігі – Петербург кезеңі оқырманға біраз қызықты мәліметтер бергенімен, жан-жақты суреттеліп, тиісті деңгейде ашыла алмағандай әсер етеді. Егерде Шоқанның алуан оқиғаға толы қысқа ғұмырын бейнелі түрде тұтас бір шығарманың сюжеті деп алатын болсақ, оның ең шарықтау шегі кейіпкердің осы Петербургтегі күндері болса керек. Өйткені бұған дейін сан жерлерді аралап, әртүрлі географиялық саяхаттар жасап, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, мол практикалық тәжірбие жинақтаған Шоқанның сол еңбектеріне ғылыми анализ жасайтын мезгілі осы Петербург кезеңі ғой.

Мұнда өткен аз уақыттың ішінде ол әртүрлі қызметтер істеген, орыстың сол кездегі талай белгілі адамдарымен жолығып, сұхбаттасқан, достасқан. Өзгелерін айтпағанда, география қоғамының вице-президенті Семенов-Тянь-Шанскиймен, профессор Бекетовпен, ағайынды Курочкиндермен, Ядринцевпен жақын достық қарым-қатынаста болғаны мәлім. Осы озық ойлы адамдармен байланысы жөнінде бірер эпизод кіргізілгенде, Шоқан Петербургтегі ортасы, сол ортаның тигізген ықпалы бұдан гөрі де анығырақ көрінер еді. Оның үстіне Шоқан өмірінің бұл кезеңіне

романда бір-ақ тарау арналған. Көлемі де шағын, 16-17 беттей ғана, Шоқанның Петербургте көргісі келетін оқырманның осындай қысқа баяндауларды азырканып қалатыны анық.

Мұнан соң Шоқанның Верныйға келіп, Черняев отрядына қосылуы, онан кейін жергілікті халықпен араласуы суреттеледі. Романда баса назар аударылып, мол орын берілген тұстар да осылар. Алдыңғы оқиғаларға қарағанда бұл тарауларды қабылдау әсерлерінің қанығырақ болуы оқиғаларды суреттеуге арналған оқиғалар мен эпизодтарға мольрақ берілуіне ғана байланысты емес. Ел арасының тіршілігі, ондағы адамдар оқиға үстінде аумалы-төкпелі заманда анығырақ суреттелген. Жетісу аймағының, Қырғызстан жерінің Россия қол астына қарауы, сол кездегі халықтың көңіл күйі роман беттерінен әсерлі көрініс тауып отырады.

Нәтижелер. «Ел қорғау, жаудан азат ету тақырыбы бергін келе, тарихи жағдайларға байланысты ұлттық тәуелсіздік тақырыбына жалғасты» [4,200] деп, С.Қалқабаева айтқандай, осылайша романда ұлттық тәуелсіздік мәселесі де қозғалған.

Осындай қоғамдық-тарихи оқиғаның бел ортасында жүрген Шоқан – жан дүниесіндегі арпалыстарды жеткізетін сәттер де сәтсіз емес.

Көркем шығармаға қойылған талаптар тұрғысынан келсек, романның бұл беттерінде көңілге қонатын екі мәселе бар. Оның бірі – бас кейіпкерден басқа да бояуы қанық, көңілге қонымды образдардың жасалуы. Солардың ішінде, атап айтқанда, оқырман есінде анығырақ қалатындары – Байзақ датқа, Әлішер датқа, Ақмолда, Нұрмағамбет датқа, Жылқыайдар, Шәһарбану тәрізді ел адамдары. Бұлардың қай-қайсысы да сол кездегі қазақ феодалдық қоғамында өмір сүріп жатқан әр түрлі тап өкілдері. Мысалы, халық арасынан шыққан батыр Байзақтың бойынан елжандылық та, ерлік те, даналық та тапқырлық та қатарынан көрініс тауып отырады. Жеке басы жұмыр басты пендеге тән кем-кетіктен де құралақан емес. Үндемей ғана жүріп, әкесінің айтқанын тыңдай беретін, біртоға мінезді Ақмолданың аласапыран соғыс уақытында басқа қырынан танылуы, кек алуға ұмтылуы – образ бойына сыйымды, нанымды қаракеттер.

Бір қарағанда, сыпайы, ұстамды, тіпті жанашыр болып көрінетін Нұрмағамбеттің жауыздығы сол кездегі үстем тап өкілдерінің шын сырын, бет пердесін ашып тұрғандай.

Талқылау. Романда Шоқанның халықпен неғұрлым жақынырақ, тереңірек араласуы да осы тұстарда. Әркіммен жақындасып сөйлесу, жекелеген адамдардың тағдыры туралы толғанып отыру, өз пікірін өткізуге ұмтылыс сияқты әрекеттер қазақ жерінің Россияның қол астына келгенше мақсат қылғаны – осындай тарихи-прогрессивті процесс кезінде мүмкіндігінше қантөгісті болдырмау. Бұл қанша ғұлама ірі тұлға болғанымен, қолында билігі жоқ жеке адамның қолынан келе қоюы қиын шаруа. Бірақ көріп тұрып, қол қусырып қалуға болмайтын жағдай тағы да туындайды.

Сол үшін жергілікті сарбаздардың басшыларымен келіссөз жүргізуге бір араласса, патша армиясы офицерлерінің ниетін жұмсарту да ойында. Шоқанға екі жақтың да психологиясы түсінікті. Байырғы халық өзара қырқысқан жергілікті әкімдердің талауында жатса, патша армиясының басшылары жаңа өлкелерді неғұрлым тезірек қаратудан өзге мақсаттары да байқалмайды.

Әрине, қолында үлкен билігі жоқ Шоқанның патша армиясының империалистік пиғылына жасайтын ықпалы шамалы. Әулиеата алынғаннан кейін офицер әріптестерімен келісудің орнына кетісіп тынуы, Корниловпен дуэльге шығуы ұсақ-түйектен шыққан жай емес, жүрген ортасында пікірлес адамы азайып жалғыз қалған Шоқанның ішкі буырқанысының, наразылығының айқын көрінісі. Осы жерде қырғыз ақыны А.Ақбаровтың:

«Отаным деп жаным қиған бабалар,

Аспан тірер шыңдай бізге байқалып, [5,9] деген сөзі еске түседі.

Шоқан өмірінің бір үзік бейбіт шағы – Тезек төре ауылында өткізген ақырғы айлары. Романда бұл жағдайға негіз болған жайт – Шоқан мен Айсара арасындағы шынайы сезім құбылыстары. Екі жастың бір-біріне деген іңкәр көңілі, өзара сыйластығы оқырманды тәнті етеді. Ұлы тұлғаның осы кезеңдегі өмірі жайында «1864 жылы албан руының аға сұлтаны Тезек төренің аулына барып, оның қарындасы Асараға үйленеді» [6,135] дейді тарих ғылымдарының докторы Смағұлова С.

Өмірін халқының болашағына, ғылымға арнаған азаматтың махаббат қызығына енді ғана қол соза берген шағында дүниеден өтуі кімді болса да, қынжылттары, өкінішке душар етері сөзсіз. Сол кездегі үлгілі қазақ қыздарының жиынтық бейнесі іспетті Айсара бейнесінің оқырман көңілінде тек нәзік жақтарымен қалары анық. Бұқара халық өкілі Бекен бойында қазақы мінездің аңқып тұруы жазушы ізденісінің кезекті нышаны. Бір-екі жерде көрінсе де, оқырманның қабылдауына эстетикалық жағынан оң әсер етеді.

Романның осы бөлігіне тән екінші бір ұнасымды сипат – әдеби көркем тіл құнарының неғұрлым айқынырақ байқалуы. Ажары ашық бейнелі тіркестер, халық тілінің ұнасымды сипаттарына лайықты бояуларымен көрініс табатын жерлері қазіргі жас қаламгерлерге үлгі. Мысалы, Бекен ауызынан айтылатын «Көзі көр, көңілі соқыр, басы жұмыр пендеміз ғой» деген тіркестер, «Қыранды тұл, адамды құл ететін өнегесіз тәрбие емес пе» деген тәрізді сөйлем ел арасындағы шешендіктің тірі үлгісі сынды.

Сондай-ақ, табиғат суреттерін, кейіпкер мінездерін беретін тұстардағы дәлдік пен бейнеліліктің қатар өріліп отыруы да жас жазушылар үшін үлгі боларлық жайт. Автор қаламы әсіресе қазақы мінез-құлықтарға байланысты сценаларда адам жанына үңілер сәттерде кәдімгідей жүрдектік танытады. Роман беттерінен баяндаулар жиі ұшырағанымен, олар құрғақ емес, жатық та суретті.

Енді осы туынды да кемшіліктер бар ма деген сұрақтың көкейге көлденеңдеп келуі заңды. Бұл сұрауға «иә, бар» деп жауап беруге тура келеді және оның кейбіреулерін жоғарыда айттық та. Бұл арада кейбір пікірлердің субъективті қабылдау салдарынан туындауы да әбден мүмкін екенін тағы да еске сала кеткеніміз жөн. Дегенімен айтылар ой артық жүк болып көкейде тұтылып қалмауы үшін өзіміз кемшілік деп тапқан жайттарды жасырып қалуға да болмас.

Алдымен байқалатын романның композициялық бітімі әлі де толық ширай қоймаған, босаңдау. Оған екі түрлі мысал келтіруге болады. Біріншіден оқиғаның берілуінде хронологиялық тәртіп барлық жерде тұтастай сақтала қоймаған. Уақыт жағынан кейін орын алып жататын оқиға алдында баяндалып кетеді де, алдыңғы оқиға, керісінше, артынан баяндалып жататын тұстар бар. Соның салдарынан сюжеттік желіні қуалай отырып оқиғаны тез түсініп алу жағында қиыншылықтар кездеседі.

Мәселен, романның «Қош бол, Сырымбет» деп аталатын алғашқы тараудың алғашқы сөйлемі «1864 жыл. Қақаған қыс ортасында Шоқан өзінің кір жуып кіндік кесті туған жері, атамекен Сырымбетпен біржола қоштасқанын сезген жоқ» [7,3] деп басталады. Бұл автор өзі меңзеп отырғанындай, Шоқан өмірінің бітуіне бір жыл шамасындай ғана уақыт қалған мезгіл.

Сонан кейін Достоевскиймен байланыс баяндалады да, оқиға әрі қарай шегініп кетеді және автор бұл шегіністерге бір емес, бірнеше тарау арнаған. Шегіністің өзі осылайша созылып кетуі оқырманның хронологиялық тәртіпті жүйелі қабылауына кері әсер етеді. Оқиға, образ ізіне ілескен оқырман «1864 жылдың ерте көктемінде Шоқан Матайдағы Тезек ауылынан шығып...» [7,91] деген жерге келгенше әуелгі желіден айрылып қалады. Сөйтіп осы аралықтағы оқиғалардың өзі ілгері-кейінді беріліп отырғандықтан, кейде түсіну қиынға соғып жатады. 40-бетте Достоевский мен Уәлихановтың суретке түскені, онда Уәлихановтың қанжар ұстап отырғаны баяндалса, 60-бетте осы оқиға қайтадан нақтырақ суреттеліпті.

Мұндай жайлар Шоқанның Черняев отрядына еріп, Әулиеатаға беттейтін кезін әңгімелейтін беттерде де жоқ емес. Шоқан Әлішердің тұтқында жатқанын көретін тұс 103-бетте суреттелсе, 137-бетте Әлішердің қоршауда енді ғана қалғаны айтылады. Әрине, бұл көрініс шегініс арқылы беріліп отырған күннің өзінде көркемдік жүйе талаптары тұрғысынан сәтті тәсіл деп айта қою қиын.

Композициялық бітімінен шығатын екінші жайт – образдар табиғатындағы бірізділіктің бұзылуы. Роман бетінде көрінген жаңа кейіпкер ары қарай дамымай, сол айтылған тұстарында қалып қоя беретін жерлер бар екен.

Ауызға алынып, бірақ артынан шешімі белгісіз болып қалатын детальдар да бар. Дуэльге шыққан Шоқан қарсыласы Корниловқа оқты әдейі тигізбей атады да, өзі жараланып қалады. Оның мәнісін сұраған серігіне «Оның бәрін кейін ұғасың» [7,217] деп жауап қатады. Бірақ романның аяғына дейін Шоқанның жауына не себепті оқ атпағаны ашылмаған.

Сондай-ақ, 204-бетте Шоқан ауызға алатын Северцев тағдыры да белгісіз күйде қалады. Оқырманның ынтық көңілін бұлайша күпті етіп тастау да байсалды көркем шығарманың табиғатына жараса қоймасы анық.

Романда жарқырап көрінуге сұранып тұрған Біржан, Жаяу Мұса, Черняев сияқты белгілі тарихи бейнелер бар. Бұлардың әрқайсысы – бір-бір туындыға өзек боларлық кесек бітімді, күрделі образдар. Өлшеулі ғана орын берілгендіктен болар, осы айтылған адамдар мына туынды да өз деңгейлерінде жарқырап көріне алмай тұр. Кейде сәті келсе, эпизодтық бейнелердің өзі бірер штрих жалғыз-жарым детальдармен ашылып қалып жататын кездері бар гой. Әсіресе патша армиясының қандықол генералы Черняевті шенеу мүмкіндігін автордың қолдан шығарып алғанымен келісу қиын сияқты. Байырғы халыққа жазықсыз жәбір жасаған үлкен лауазым иесінің қоғамдық кескін-келбетін, моральдық нұсқасын әлі де айқындай түскенде болар еді.

Кейбір деректерге қарағанда, Шоқанды отрядқа Черняев аннайы шақырып алыпты. «1864 жылы көктемде Оңтүстік Қазақстанды Ресейге қосу жөніндегі полковник М.Г.Черняевтің шақыруымен әскери экспедицияға қатысады» [8,95].

Ал романда Шоқан осы сапарға өзі тіленіп шыққан. Мүмкін, бұл жағдайды автор көркем шығарманың шартына орай лайықтап өзгерткен шығар.

«Жорыққа қатысып, шен-шекпен арттырмақ болған Шоқан...» деген тұжырымды автор белгілі бір документті дерекке сүйеніп айтып отырған шығар деп пайымдадық. Бірақ соның өзінде де халықтың Шоқандай асыл перзентін Черняев жорығына тек шен-шекпен арттыру үшін ғана қатысып жүр деу ойланарлық жайт.

Жалпы тілдік өрімі тәп-тәуір бұл туынды кедір-бұдыр сөйлемдерден біржола ада емес. «Қоралы жылқы...» [7,221], «...маймылдың бөксесіндей қызарып кетті» [7,144], «Сиярға туған күн бұзауға туады», «Жұпар сасыған» [7,268] деген тәрізді тіркестер өзінің нақты мағынасының табиғатына сай емес, басқаша құрастыруды қажетсініп тұр.

Жазушы Шоқан жөніндегі бұл туындысын «Ақ боз атты ару» деп тегін атамағанға ұқсайды. Тура мағынасында бұл атау ақ боз ат мініп жүретін Шоқанның асыл жары Айсараға арналған. Үлкен жүректің шын мәнінде құлай жақсы көріп, айналадағы әділетсіздік атаулыдан түңілген сәтте көңіліне жақын, рухани медет тұтқан адамы.

Екіншіден, сол ақ боз атты арудың өзі Шоқанның іске асырсаң қиялдаған, ақыр аяғында қатігез тағдырдың қыспағымен, қанша аңсаға да, жете алмай кеткен асыл арманы емес пе?!

Қорытынды. Оқиғаса орай айтылатын ой-толғамның да бірге өрбіп отыратынына образдардың жасалу тәсіліне қарап бұл қомақты туындыны жай ғана «роман» деп емес, «роман-толғау» жанрлық бітімін анықтай түскен жөн сияқты. Тұтастай алғанда, «Ақ боз атты ару» танымдық-тәрбиелік қасиетімен, тарихи тағылымымен қазақ оқырманының қандай санаты үшін де салмақты, бағалы болуы тиіс деп ойлаймыз. Халқымыздың асыл перзенті жайлы жан-жақты хикая шертетін бұл кітапқа сауатты, ел тағдырына жаны ашитын оқырманның қай-қайсысы да

бей-жай қарай алмаса керек. Жазушының жерлесі М.Қарғабай өзінің «Соzaқтың сырбаз Сәуірбегі» деген мақаласында «Соzaқ деген сырлы да, құнды өлкесі барда Сәуірбеу есімі аласармақ емес» деп тұжырымдайды. Әдебиеттану ғылым тұрғысынан да осы пікірді тиянақтайтын дәлелдердің бірі – осы аталған роман екендігі сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан жазушылары. Анықтамалық. – Алматы: «Әдебиет» баспа үйі, 2019. -600 б.
- 2 Тебегенов Т.С., Тәуелсіздік дәуіріндегі жаңа қазақ әдеуіеті. Могография. – Семей: «Үш биік» баспасы, 2013. – 380 б.
- 3 Елеуенов Ш. Романдардағы тарихи шындық пен көркем шешім. // Ұлттық әдебиет және еліміздің зияткерлік әлеуіеті. Ұжымдық монография. Алматы: Print express, 2017.- 492 б.
- 4 Қалқабаета С. Қазақ поэзиясындағы дәстүрлі ұлттық тақырыптар. // Жұлдыз, №1, 2013.
- 5 Акбаров А. Қасиетті баба, әжелер. Кітапта: //Қазіргі қырғыз поэзиясы. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2019, - 166 б.
- 6 Смағұлова С. Ұлы дала тұлғалары. – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2020 – 236 б.
- 7 С.Бақбергенев. «Ақ боз атты ару». Роман. «Жалын» баспасы. 1986 жыл.
- 8 Ұлы дала тұлғалары. – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2019. – 226 б.
- 9 Қарғабай М. Соzaқтың сырбаз Сәуірбегі. //Жұлдыз, №6, 2020.

References:

1. Qazaqstan jazushylary. Anyqtamalyq. – Almaty: «Äebiet» baspa üii, 2019. -600 b.
2. Tebegenov T.S., Täuelsizdik дәuirindegi jaña qazaq ädeiетi. Mogografia. – semei: «Üш biik» baspasy, 2013. – 380 b.
3. Eleukenov Ш. Romandardaғы tarihi шындық пен көркем шешім. // Ұлттық әдебиет және еліміздің зияткерлік әлеуіеті. Ұжымдық монография. Алматы: Print express, 2017.- 492 b.
4. Qalqabaeva S. Qazaq poeziasyндағы дәстүрлі ұлттық тақырыптар. // Jұлдыз, №1, 2013.
5. Akbarov A. Qasietti baba, әjeler. Kіtapta: //Qazirgi qyrғыз poeziasy. – Astana: «Ғyлым» baspasy, 2019, - 166 b.
6. Смағұлова С. Ұлы дала тұлғалары. – Almaty: «Ұлағат» baspasy, 2020 – 236 b.
7. S.Baqbergenov. «Ақ боз атты ару». Roman. «Jалын» baspasy. 1986 жыл.
8. Ұлы дала тұлғалары. – Almaty: «Ұлағат» baspasy, 2019. – 226 b.
9. Qarғabai M. Sozaqtyñ syrбаз Säuirbegi. //Jұлдыз, №6, 2020.

МРНТИ 17.71.07

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.44>

Асанова Ұ.О., ¹ Ашенова А.Т., ² Қоқанова Ж.А. ³

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ-ТАТАР ХАЛҚЫНЫҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Кез келген халықтың педагогикалық ой-пікірлері оның түрлі мәдени-рухани мұраларында көрініс табары ақиқат. Сол рухани байлығымыздың бірі, халық әдебиетінің асыл қазынасы – мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдер – ғасырлар шежіресі, халықтың ғасырлар бойы жинаған іс-тәжірибесі мен өмір тәжірибесінен қорытып, ережелерінде тұжырымдалған аталы сөз, ой түйіні. Ол бүкіл адам баласына ортақ, сондықтан бір халықтың мақалын екінші халық өзінің төл шығармасындай қабылдай беретіні де бар. Тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымы, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі ұқсас, ділі бір, діні бір түркі халықтарының, әсіресе қазақ-татар халқының мақал-мәтелдерінің мазмұны мен жасалу тәсілдері жағынан, сөздік, сөйлемдік құрылымы жағынан өте ұқсас болып келетінін байқау қиын емес. Бұдан қазақ-татар халқының рухани, мәдени, тарихи жағынан да жақындығын аңғаруға болады. Қазақ-татар халқының мақал-мәтелдеріндегі адамгершілік пен имандылық, еңбек пен өнер, ерлік пен отансүйгіштік қарым-қатынасына негізделген педагогикалық ой-тұжырымдарының да жас ұрпақ тәрбиесінде алар орны ерекше.

Түйін сөздер: рухани құндылық, түркі халқы, өмір тәжірибесі, өсиет, тәрбие, моральдық қасиет